

Янковська Оксана (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК: 94(477)394"1946/1962"

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА СФЕРА ЖИТТЯ ГРОМАДЯН УРСР ЯК ВІДБИТОК ПРІОРИТЕТІВ ДЕРЖАВИ ВІД ПОЧАТКУ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ДО КІНЦЯ «ВІДЛИГИ»

Об'єктом дослідження статті є щоденно-побутові аспекти життя пересічного громадянина УРСР, зокрема, спроможність до споживання матеріальних благ, а також його соціальне забезпечення, житлові умови тощо.

Ключові слова: щоденний побут, умови життя, соціальне забезпечення, пенсійна реформа, житлове будівництво.

Закінчення Другої світової війни означало, що, по-перше, до активного економічного життя мусила повернутися велика кількість працездатних людей, а по-друге — країна могла всі ресурси спрямувати на відновлення економіки.

А українська повсякденність не втішала. Постачання продовольчих та побутових товарів було вкрай незадовільним, неспівставні з мізерною оплатою праці ціни робили недосяжним навіть той мінімум, що з'являвся на прилавках; ледь животіли комунальне господарство, заклади освіти, культури. Сподіваючись, що з миром прийде полегшення, пересічний українець взявся за відновлення господарства. Навкруги — зруйновані оселі, подвір'я, комунікації, непрацюючий водогін, майже відсутнє електроживлення; в сільській місцевості не існувало автобусного сполучення, пересувна кіноустановка заїжджала до клубу навіть не щомісяця, а газети запізнювалися на 2–3 тижні. Постачати електричний струм із загальнодержавної мережі до колгоспів взагалі було заборонено. А пропаганда звично майструвала нову міфологію.

Ще вирувала війна на західних теренах України, а газети вже інформували про відновлення роботи автоматичної телефонної станції і газифікацію 300 квартир в м. Сталіно, трамвайної лінії в м. Дніпродзержинську і тролейбусної у тому ж Сталіно, навіть про догани міським керівникам за вирубку дерев в Києві¹. На початку 1945 р. — що з аеропорту Жуляни поновилися регулярні рейси літаків за шістьома маршрутами², а РНК СРСР постановила про будівництво метрополітену в Києві — газети змальовували дві перехресні лінії його першої черги

(Святошин — Дарниця та Деміївка — Поділ) завдовжки 30,5 км, що на їх відкриття очікували в 1950 р.³. Наприкінці березня 1945 р. повідомлялося, що в Херсоні відбудовано всі промислові підприємства, відновлено роботу 21 школи, 12 технікумів, 2 інститутів, а також філармонії, клубів і бібліотек⁴.

Ці факти говорять про, начебто, швидку нормалізацію умов життя на звільнених територіях. Втім, цікаво, чи багато *пересічних* донеччан було з-поміж 2000 абонентів тої єдиної АТС? І хто з них мешкав у тих 300 газифікованих квартирах, літав літаками? А метро в Києві для пересічних таки відкрили. Одну лінію, 5 станцій. Довжиною 5,2 км, 6 листопада 1960 р.

23 червня 1945 р. XII сесія ВР СРСР ухвалила «Закон про демобілізацію старшого за віком особового складу діючої армії»⁵. Розпочалася повоєнна демобілізація 5 липня 1945 р., а закінчилася на початку 1948 р. За цей час з армії та флоту було звільнено близько 8,5 млн. осіб, величезна кількість з них були з України. Дивна річ, країна спустошена, робочих рук катастрофічно бракує куди не кинь, а в постанові президії ВР УРСР від 6 травня 1947 р. зазначено, що в більшості областей республіки на 1 квітня 1947 р. не влаштовано на роботу велику кількість офіцерів, сержантів і рядових третьої і четвертої черги демобілізації (1946–1947 рр.): у Київській області — 10,2 тис. осіб, Кіровоградській — 18 тис., Одеській — 11,1 тис., Сталінській — 9,6 тис., Полтавській — 4,8 тис., Харківській — майже 3,4 тис. осіб; занедбано роботу щодо їх перекваліфікації⁶. Вочевидь, щось не так було в «королівстві радянському».

Особливо нелегко було повернутися до цивільного життя інвалідам, хворим ветеранам, не зрідка колишні фронтовики впадали в пияцтво, апатію. За таких обставин ЦК КП(б)У був змушений звернути увагу на діяльність Міністерства соціального забезпечення і вжити заходів до поліпшення матеріально-побутових умов інвалідів війни. Тим більше, цьому передували також титанічні зусилля, на початку 1946 р., наприклад, Міністерство легкої промисловості працевлаштувало 693 інваліди, з них 389 одержали адміністративні посади. Із тих 693 забезпечено квартирами 292 та гуртожитками 82 чол., ремонт квартир зроблено 136 особам. Інвалідам війни видано овочів 21,2 тони. На підприємства текстильної промисловості УРСР прийняли на роботу 187 чол. У системі Міністерства торгівлі УРСР працювали 5,9% інвалідів від загальної кількості працюючих. В промкооперації на 1 січня 1946 р. працевлаштували 3244 інваліди, з них на керівних посадах — 850 чол. Для інвалідів по УРСР відкрили 497 продовольчих, 193 промтоварних магазинів, 567 майстерень з ремонту взуття та 194 з ремонту одягу. За 1945 — I півріччя

1946 рр. через торговельну мережу інвалідам надано матеріальну допомогу і видано 507376 одиниць одягу, 520128 м тканини, 62816 пар взуття, а також 1699838 одиниць одягу та взуття за рахунок закордонних подарунків. В березні 1946 р. Рада міністрів УРСР затвердила план з працевлаштування і навчання інвалідів війни, яким передбачалося працевлаштувати 40 тис. інвалідів, з них навчити на курсах — 12922 особи і шляхом виробничого навчання — 10748⁷. Загалом упродовж 1945–1948 рр. по всіх областях України було видано пенсій та інших виплат інвалідам війни, сім'ям військовослужбовців на суму близько 14 млрд. руб. Втім, у серпні 1948 р. керівництво республіки констатувало наявність великих хиб у працевлаштуванні, навчанні, лікуванні, протезуванні і матеріально-побутовому забезпеченні цієї категорії інвалідів: не створювала потрібних умов у роботі і повільно впроваджувала робочі пристосування для інвалідів кооперація інвалідів; незадовільно працювали комісії з призначення пенсій при райвиконкомах; нехтувало необхідними умовами для інвалідів війни в профільних інтернатах Міністерство соціального забезпечення УРСР й, натомість, ініціювало їх скорочення; повсюдно у місцевих органах при розгляді і розв'язанні скарг і заяв від інвалідів домінували тяганина і бездушне ставлення⁸. На кінець 1948 р. було працевлаштовано 404,4 тис. інвалідів війни, що за офіційними даними становило 95% від загальної кількості. Загалом до 1948 р. було працевлаштовано 2,2 млн. колишніх воїнів, з них 350 тис. прийшло у промисловість і близько 100 тис. — на транспорт⁹. Статистики про звільнення і плинність авторка не має.

У кепському становищі знаходилися сім'ї, що втратили годувальників. Держава надавала матеріальну допомогу сотням тисяч таких сімей. Втім, не менша кількість тих, хто такої допомоги потребував, її не одержували. Так, у червні 1948 р. навіть президія Верховної Ради УРСР зазначила, що в низці районів і міст процвітала тяганина та бюрократичне ставлення до розгляду заяв про призначення і виплату пенсій, чиновники довільно визначали розмір пенсій, внаслідок чого значна кількість родин загиблих воїнів не одержували пенсій та державної допомоги, або одержували не в належному розмірі; послабили увагу до справи допомоги родинам загиблих воїнів у побудові і ремонті жилих приміщень виконкоми, сільради та правління колгоспів, внаслідок чого в селах і містах родини загиблих воїнів мешкали у землянках і зовсім непридатних для житла приміщеннях¹⁰.

Дітей, що лишилися сиротами, передавали до дитячих будинків, декому з них поталанило бути всиновленими. Втім, системну роботу з сиротами не вели, багатьох виявляли випадково в дитячих розподільниках, куди щорічно доставляли тисячі безпритульних. В самих дитячих

будинках становище було неблагополучне. За дефіциту найнеобхідніших продуктів їх ще й розкрадали співробітники цих установ, очільники районів. В тій же постанові констатовалося послаблення уваги і піклування про дітей-сиріт, батьки яких загинули під час війни; дитячі будинки розміщувались у непридатних приміщеннях й не забезпечувалися необхідними продуктами¹¹.

Незважаючи на масовану пропаганду вже здобутих досягнень та обіцянки достатку у майбутньому, покращення життя народу не стало пріоритетом для режиму. Зберігалось нормоване забезпечення продуктами і крамом нагальних потреб через торговельну мережу за державними довоєнними цінами за картками. Станом на 1 січня 1945 р. за картками забезпечувалися 10,5 млн. осіб¹². При цьому застосовувалися різні норми забезпечення товарами для непрацюючих, трудящих різних галузей господарства, службовців державних установ. Паралельно, від 1944 р., існувала державна відкрита (комерційна) торгівля за підвищеними цінами. Таку змішану систему держава використовувала для жорсткого регулювання споживання, аби забезпечити споживчий мінімум тій частині населення, що одержувала дохід з держбюджету. І це регулювання стало найсуворішим під час голоду 1946–1947 рр.: вже у вересні 1946 р. постановою РМ СРСР та ЦК ВКП(б) (з позначкою «не для друку») «Про економію у витрачанні хліба» працівникам низки галузей промисловості норми забезпечення за картками були зменшені, а сільські мешканці, за незначними виключеннями, взагалі були позбавлені права карткового постачання. Наступним ударом стало повідомлення РМ СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 вересня 1946 р. про підвищення з 16 вересня цін на карткові продукти та непродовольчі товари в 2,5–6 разів (зокрема, хліб житній — майже в 5, пшеничний — в 4), що мотивувалося несприятливими умовами та підготовкою відміни карткової системи; начебто компенсаційна щомісячна «хлібна» надбавка, що становила від 60 до 110 руб. не дуже то й компенсувала втрати, до того ж, застосовувалася для обмеженого кола споживачів¹³. Одночасне зменшення комерційних цін на 20–30% впливало на добробут людей значно менше, аніж зростання пайкових, адже майже все населення жило від зарплати до зарплати. Одразу постановою № 2122 від 16 вересня уряд СРСР, за особистим наполяганням Сталіна, заборонив міністерствам і відомствам, керівникам всіх господарських і громадських організацій пряме або непряме підвищення встановлених окладів і ставок заробітної плати на державних, кооперативних і громадських підприємствах, підвищення встановлених норм продовольства і промтоварів, що розподіляються по картках, а також збільшення норм та лімітів всіх видів додаткового продовольчого та промтоварного постачання населення. Надалі це

кількаразове подорожчання утворило базу для щорічних кількопроцентних «сталінських знижень» державних цін.

На цьому тлі держава не припинила нарощування військової могутності й зміцнення репресивних потуг. Так, відомо, що в 1945–1946 рр. в керівництві СРСР певний час не було єдиної думки щодо методів відновлення народного господарства. Дискутувалася навіть ідея щодо лібералізації та децентралізації економіки, збалансування планування галузевого розвитку (А. Жданов, М. Вознесенський та ін.). На противагу цьому Л. Берія, Г. Маленков в купі з очільниками важкої промисловості обстоювали форсований розвиток важкої промисловості та збільшення потенціалу військово-промислового комплексу, а пріоритет «своїх» галузей вони мотивували улюбленим ідеологічним кліше вождя про, начебто, неминуче загострення протиріч між соціалістичним та капіталістичним світом. Вибір Сталіна прогнозовано відбувся на користь другого варіанту й країну повернуто до довоєнної моделі економіки. Цікаво, що той же Маленков, ставши головою Ради міністрів СРСР, з метою здобуття прихильності пересічних у серпні 1953 р. першим визнав недолугість політики нехтування добробутом народу, і запропонував зміни на користь галузей економіки, орієнтованих на випуск товарів для народу, щоб забезпечити випереджаюче зростання виробництва предметів споживання порівняно з оборонкою і виробництвом засобів виробництва. Але у 1940-х рр. на догоду Сталіну замість сприяти зросту рівня життя людей, пріоритетом четвертої п'ятирічки стала розбудова важкої (себто військової) промисловості, провідних науковців і інженерів залучили до створення атомної бомби, пресою розкручувалися загрози з боку капіталістичного оточення та необхідність підсилення «обороноздатності», а, фактично, нарощування військово-поліцейської моці держави.

Одразу виникла давня проблема кваліфікованих робітничих кадрів для промисловості, оскільки система прописки зруйнувала вільну міграцію робочої сили. До її вирішення застосували мобілізацію, тепер вже не на фронт, а на роботу; великі сподівання покладали на учнів шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ. Скрізь республікою розгорнулася жвава агітація. Мільйони кольорових(!) оголошень, десятки тисяч листівок, тисячі фотогазет й іншої агітаційної літератури закликали молодь вступати до шкіл фабрично-заводського навчання. В областях призначалися комісії з набору міської та сільської молоді, котрим довели плани призову, наголошуючи, що він є добровільним. У Кіровоградській області, наприклад, на кінець 1945 р. було призвано і відправлено до Дніпропетровської області 1200 осіб. Проте, за умови добровільності області план не виконували, переважало масове ухиляння молоді від мобілізації, яке часто пояснювали впливом з боку українських націо-

налістів. Так, по Чернівецькій області на 26 жовтня 1945 р. план було виконано лише на 54 %, але після вжиття додаткових заходів вже на 1 грудня план виявився виконаним повністю. Додаткові заходи полягали в тому, що, коли добровольців не вистачало, то застосовувалися методи голого адміністрування¹⁴, підлітків примусово викликали через військкомати, залучали органи міліції і організовували облави¹⁵. Чи ж дивно, що молоді люди переховувалися від мобілізації у своїх та сусідніх селах, навіть районах, влаштовувалися працювати на підприємства міст області¹⁶.

Насправді, під приводом виховання і навчання було узаконене широкомасштабне використання дитячої праці, учні ФЗН масово використовувались як дешева робоча сила. Тому призови молоді начебто на навчання стали щорічними. В 1948 р. на роботу у вугільній та будівельній галузях України було мобілізовано 244 тис. хлопців-підлітків, яких навчали в 110 промислових школах¹⁷. В 1949 р. план прийому складав 67720 юнаків і дівчат віком від 16 до 20 років¹⁸. Але оскільки призови вищипали молодь швидше, ніж вона підросала, нерідко під мобілізацію потрапляли підлітки віком 14–16 років, по суті, діти, що їх, відірвавши від дому, вивозили в інші області. Мешкали вони в холодних гуртожитках, де бракувало не те що меблів — ліжок, одягу, взуття, білизни та й безлічі інших необхідних речей. Й самі училища були в жалюгідному стані: не ремонтвані з довоєнних часів, не обладнані потрібним устаткуванням, інструментами. З цієї причини, наприклад, ремісничі училища в м. Кам'янці-Подільському довелося взагалі зачинити. Станом на листопад 1945 р. в Вінницькій області лишилося всього 3 школи ФЗН і 1 ремісниче училище, було, навіть, закрите обласне управління трудових резервів. В Одеській області для забезпечення учнів бракувало 150 столів, 84 тумбочки, 172 шафи, 582 табурети, а також 1921 пар штанів, 1221 спідниця, 3498 кашкетів, 2180 матраців та інших речей¹⁹. І таких прикладів безліч. То чи варто дивуватися, що внаслідок жахливих матеріально-побутових умов дезертирство з училищ стало звичним явищем? 30 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про заходи по закріпленню і збереженню контингентів учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН УРСР». Проте вона ніяк не вплинула. Це видно з листів, що їх відсиляли додому учні ФЗН з міст Дніпропетровську і Сталіно, а співробітники НКДБ УРСР вилучили, перлюструючи пошту. За два тижні кінця 1945 — початку 1946 рр. виявлено 261 лист із скаргами на страшенну нестачу їжі й нелюдські стосунки, які внаслідок цього встановлювалися між курсантами, коли голодні люди ладні на смертельну бійку за шматочок сирого буряку²⁰. Після кількомісячного виробничого вишколу підлітків направляли на виробництво і вони мусили

працювати нарівні з дорослими робітниками. Так масово використовували примусову дитячу працю.

Втім, й дорослі працівники заводів і фабрик скніли в злиднях. В звітах обкомів марно шукати бодай-який негатив. Так, Харківський обком звітував ЦК ВКП(б), що робітникам заводів області створено належні умови життя. А кореспонденція робітників, вилучена військовою цензурою НКДБ УРСР лише з 1 по 10 січня 1945 р., свідчила зовсім інше — в помешканнях жахливо холодно, потроху зігрівалися люди хіба що спалюючи щось з меблів, електрику подавали зрідка, бані немає, випрати речі ніде, мізерні зарплати виплачувалися з затримкою на місяць і більше, не вистачало ні на одяг та взуття, ані на їжу, люди мріяли про бурячок на свято, то ж переважали думки про суїцид²¹.

В жахливих побутових умовах тягли свій соціалістичний хрест будівельні робітники. Мешкати доводилося в бараках цілими родинами, харчуватися з «одного котьолка», і все без огляду на сезон чи погоду — канали копали і взимку. Про безлад на каховському будівництві писали навіть «Известия»²²: навесні 1951 р. (шість років відбудови!) для прибулих на роботу не вистачало навіть бараків, річковий порт не встигав розвантажувати пароплави з людьми і вони днями чекали черги, а запорізький відділ Сталінської залізниці дав для будівництва потяги і вагони непридатні не те, що для перевезення людей — просто до пересування. За відсутності мінімальних побутових умов для наявних робітників секретар Херсонського обкому КП(б)У Онищенко відмічав: «[...] для спорудження гідровузла та каналів потрібна буде ще велика кількість робочої сили», а тому він закликав партійних керівників «посилити пропаганду для мобілізування мас на трудові подвиги»²³.

Важливу роль в історії УРСР, як показнику нормалізації життя, відводилося постанові РНК СРСР від 21 червня 1945 р., за якою підприємства мали переходити на 8-годинний робочий день, скасовувалися понадурочні роботи, відновлювалися чергові та додаткові відпустки. Насправді, внаслідок браку робітників у більшості будівельних організацій Ворошиловградської, Запорізької, Сталінської та й інших областей України панував 10-годинний робочий день. Так, відбудова ДніпроГЕСу була забезпечена будівельниками на 70% і щодалі нестача збільшувалася. На Запоріжбуді, відповідно до наказу НКВС, військовополоненим і репатрійованим скоротили робочий день до 10 годин, то ж й вільнонаймані мусли працювати 10 годин. На деяких заводах коли і переходили на нормований день, то, через нестачу кваліфікованих робітників, лише окремі цехи. Наприклад, на Макіївському металургійному заводі було переведено на 8-годинний робочий день лише основні цехи (доменний, мартенівський, прокатний); на Єнакіївському металургійному заводі із

загальної кількості 7657 робітників 478 чоловік мали працювати по 10–11 годин. З тієї ж причини не переводилися на нормований робочий день підприємства хімічної промисловості Сталінської області²⁴.

Отже, тривалий час постанова РНК СРСР виконувалась частково, тисячі робітників й далі за важких матеріально-побутових умов відпрацьовували 10-годинний робочий день. Вихідною ж причиною була невідповідність плану наявним трудовим ресурсам, відсутність технічних засобів, некомпетентний менеджмент і нехтування трудовим людом.

Саме зневага до трудящих за неймовірно важких умов праці та жалюгідного рівня життя були характерними для Донбасу, про що йдеться у листах шахтарів, вилучених співробітниками МДБ СРСР. Так, з 18 квітня по 10 травня 1947 р. вилучено 875 критичних листів робітників, мобілізованих до вугільної промисловості Сталінської області. Йдеться про те, що місячна платня 200–250 руб., з якої вираховують квартирні, позику, податки, то ж працівник може ще й лишитися винним, забійник свою платню не має змоги не лише купувати собі одяг — навіть прогудувати себе самого, продукти по картках не дають, навіть хліб іноді по 2–3 дні, то ж люди пухнуть і вмирають від голоду або ж тікають, навіть лишаючи документи, але їх ловлять і віддають під суд; судять й за вимушені крадіжки задля їжі, а побічний зарібок неможливий, бо працюють по 10 годин; люди жахаються самих себе, усвідомлюючи здатність вирвати хліб з рота товариша або вчинити суїцид; за лікарняним нічого не платять, а опухлих від голоду виганяють з гуртожитку, а здоровим звільнитися можна лише за хабар 1000–1500 руб. (Горлівський р-н, шахта «Александрівська–Захід», шахта «Кондратьєвська», шахта ім. Калініна, м. Горлівка, шахта «Кочегарка», м. Сталіно, шахта Чулкова, шахта «Смолянка», шахта № 15-біс, шахта Лідівка). Навіть під час війни люди не переставали бути людьми, але повоєнну відбудову, як свідчать листи, пережити було, часом, важче, аніж ворожий полон²⁵.

Незважаючи ні на що, важка промисловість та енергетика, що її живить, мали бути забезпечені робочою силою. У січні 1947 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про дострокове звільнення ув'язнених і передачу їх для роботи на підприємствах у промисловість». 18559 осіб з них було направлено у вугільну промисловість²⁶.

Співставлення епістолярної спадщини українських робітників та дій державних органів в повоєнні роки відверто свідчить, що за рахунок нелюдських умов праці робітників та інженерних працівників значно здешевлювалося нарощування потужностей важкої промисловості, металургійної, вугледобувної галузей, а також енергетики. Ретроспективний погляд підтверджує, що люди зробили, фактично, неможливе, але мусимо писати не лише про їх трудовий героїзм, оспіваний радянською пропа-

гандою, але й про кричущу некомпетентність та відверте нехтування народом з боку радянської верхівки, яка на словах про нього піклувалася.

В повоєнні роки поновилася практика щорічної державної позики. Так, вже 1945 р. було оголошено Четверту державну воєнну позику на відновлення й розвиток народного господарства СРСР. За позикою уряд сподівався одержати 20 млн. руб. Міністр фінансів А. Зверев звернувся до населення з закликом купувати вільні від податку 20-річні бонди на лікування воєнних ран і швидке відновлення радянського господарства. Як завжди в радянській системі, звернення до громадян та пропозиції «добровільної» підтримки зрештою трансформувалися у план кожному місту та селу, що мусив бути виконаний будь-що; до того ж чиновницьке прагнення перевиконати план та достроково звітувати примножувало невдоволення трудящих мас. Наприклад, за звітами КДБ, львівські науковці та викладачі після мітингу на підтримку позики критикували відверту брутальність методів проведення підписки, нарікали на дурість шаблонної тупої агітації, висловлювались поміж собою, чи вже ця позичка буде останньою²⁷, дехто від того обурювався і відмовлявся²⁸.

Втім, немало трудящих добровільно віддавали свої статки задля відбудови і кращого життя у майбутньому. Так, на електроламповому заводі у Львові робітниця Домбровська підписалася на 2000 руб. за окладу 200 руб., а шофер Белецький — на 1000 руб. за окладу 750 руб.²⁹. У Чернівецькій області за перші три години збору коштів Четвертої державної воєнної позики робітники і службовці підписались на 8 млн. руб.³⁰ Але на фоні такої відданості трудящих України і довіри радянській державі і комуністичній партії чи можна було засуджувати прояви невдоволення внаслідок адекватної оцінки можливостей власне людини?

Про виконання позики області регулярно звітували ЦК КП(б)У. Крім того, райкоми і осередки КП(б)У відшуковували громадян, які були в змозі підписатися на великі суми грошей. Наприклад, в Ново-Миколаївському та Червоноармійському районах Запорізької області таких людей нарахували 50. Вони мусили підписатися на позику в сумі від 7 до 20 тис. руб., сплативши готівкою³¹. На 11 травня 1945 р. в Україні підписка на позику охопила 7859031 осіб і дала надходжень 3397096 тис. руб. проти плану 3240000 тис. руб., тобто 104,9%. Самий низький відсоток виконання плану мала Волинська область — 1719 тис. руб. або 9%, далі Кам'янець-Подільська — 9376 тис. руб. (11,4%) та Рівненська область — 2649 тис. руб. або 11,1%. Найвищий показник був по Ізмаїльській області — 202,2%, потім Одеській — 118,1% та Чернівецькій — 117,2%³².

Позики для держави становили чистий зиск, що обумовлене, з одного боку, об'єктивним процесом знецінювання грошей, а з іншого — тим, що

напередодні закінчення терміну позики держава оголошувала реконсервацію, цебто продовження первісного терміну позики ще на «якихось» 10 років. Поза тим, важливою функцією позик було зменшення платоспроможного попиту населення. Коли ж у 1980-ті роки держава стала віддавати свої борги за позиками, то мало того, що більшості позичальників вже не стало, за довгі роки велику кількість облігацій було втрачено, та й за ті, що збереглися, люди одержали копійки.

Тягарем для трудящих були різноманітні додаткові «добровільні позики», як обов'язкове членство в організаціях на зразок ОСОАВІАХІМ (ДОСААФ), а також у різних тимчасових, як то допомоги китайській демократії, іспанським революціонерам тощо. Це коштувало не менше, ніж 5% заробітку. Прибутковий і культурний податок разом склали близько 5%. Членство в профспілці — 2%. Загалом усі побори і відрахування з працівників у вигляді позик, пожертв і податків склали не менш 25–30%, а разом з платою за помешкання — 40–50%. Чи ж дивно, що після цього пограбування родина могла лише животіти, а не жити?

В 1946–1947 рр. УРСР знову охопив голод. У червні 1946 р. військова цензура МДБ УРСР повідомляла ЦК КП(б)У, що перегляд поштової кореспонденції в період з 10 квітня по 15 травня 1946 р. виявив 7330 листів громадян різних областей України із скаргами на важкий продовольчий стан, опухання та смертність від голоду. Водночас ЦК КП(б)У мав інформацію обкомів про значний вплив до західних областей колгоспників з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької областей та деяких областей РРФСР задля закупівлі хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Прибулі розповідали про голод у своїх місцевостях. Натомість обкоми КП(б)У видавали розпорядження райкомам партії посилювати масово-політичну роботу серед селян і не допускати негативного впливу «нездорових висловлювань» «окремих осіб», що приїздили, на місцевих колгоспників³³. А 4 липня РМ УРСР і ЦК КП(б)У таємною постановою затвердили річний план хлібозаготівель з урожаю 1946 р. по Українській РСР у кількості 340 млн. пудів; вимагалось в дводенний термін довести до районів встановлені для кожної області плани заготівель, розробити й довести до кожного господарства п'ятиденні графіки здавання зерна аби голодуюча республіка виконала план хлібозаготівлі в не пізніше 1 жовтня 1946 р.³⁴.

Радянська статистика свідчить, що збіжжя СРСР експортував за кордон, а сотні тисяч своїх людей вимерли! Не було такого смертельного голоду в західних областях України, вочевидь тому, що за діяльності націоналістичного опору радянська держава не могла грабувати населення до останку. То ж саме збройний опір ОУН–УПА врятував безліч життів мирних трударів, в тому числі біженців зі Сходу України,

Білорусі, де смерть косила людей. Голодуючі мешканці східних областей їхали до Західної України з надією купити або обміняти речі на хліб, крупи, картоплю та хоч бодай-які харчі. Колгоспники наймалися на тимчасову роботу за харчі, дехто осідав назавжди. Тільки весною 1946 р. до Львівської області приїхало 3672 людей. У самому Львові суттєву частину населення становили приїжджі зі Сходу. У зв'язку з цим росли ціни на ринку: 1 кг хліба коштував 25–30 руб., одне яйце — 2,50 руб., 1 кг солі — 11–15 руб. і т.д.³⁵, але все одно дешевше, аніж в інших регіонах. Мігранти розповідали про голод, убогий матеріальний стан селян, брак житла тощо. Влітку 1946 р. потік селян до Західної України не зменшився, хоча влада щодалі активніше протидіяла перевезенню хліба із західних областей. У червні 1946 р. транспортна міліція УРСР зняла з товарних потягів 62,4 тис. осіб, що добиралися в Західну Україну по хліб. За 10–31 липня було знято 97633 особи³⁶. У зв'язку з постановою РМ РРФСР від 31 липня 1946 р. на залізничних станціях УРСР міліція створила оперативні загоружувальні загони. Рада Міністрів СРСР постановою від того ж 31 липня 1946 р. до повного виконання плану здачі хліба державі заборонила продаж хліба на ринках колгоспниками, колгоспами та одноосібними господарствами. Потім селян змушували здавати хліб і понад план. Так, у Закарпатті «добровільне» здавання хліба понад план спричинило заворушення і демонстрації, незважаючи на терор МДБ. Внаслідок вжитих заходів, зрештою, голод опанував і Західною Україною, за голодом у Карпати прийшла пошесть висипного тифу. ЦК КП(б)У надіслало 300 партійних працівників аби заспокоїти населення.

Безумовно, план хлібозаготівлі було виконано, хоча й не до 1 жовтня. Ціну того виконання від листопаду 1946 р. регулярно зазначалося в інформаціях МДБ УРСР до МДБ СРСР про лютий голод і смертність в УРСР, зауважуючи, що особливо потерпали сім'ї колгоспників, які загинули на фронті, багатодітні і сім'ї інвалідів війни; про зріст дистрофії і смертності серед робітників міст, при чому, наприклад, зазначалося, що керівництво дніпропетровських заводів, знаючи про поширення дистрофії, не вживало жодних заходів щодо надання хворим робітникам допомоги, хоча облвідділ охорони здоров'я на початок лютого реєстрував 6476 таких хворих. До літа 1947 р. за неповними даними в УРСР було зареєстровано понад 1 млн. хворих на дистрофію, знову виник й тиф. 6 лютого 1947 р. МДБ УРСР повідомило МДБ СРСР про канібалізм у Дніпропетровській та Ізмаїльській областях, 25 лютого до них додалися Запорізька й Чернівецька. Згідно ж червневої довідки МВС УРСР від початку 1947 р. у 15 областях офіційно зафіксовано 130 випадків людодідства й за це притягнуто до відповідальності 132 людини³⁷.

Надзвичайно скрутно доводилося мешканцям Сталінської, Ворошиловградської, Запорізької, Одеської та Харківської областей, люди просто

гинули з голоду³⁸. Це відображує статистика смертності населення: 1946 р. у 16 східних і південних областях померло близько 90 тис. людей, 1947 р. — понад 186 тис. І це в той час, коли зерно в державі було: на 1 лютого 1947 р. держрезерв СРСР звітував про 10 млн. т. зерна, що на 1 млн. 900 тис. т. більше, ніж на той же час 1946 р. А пік голоду припав саме на лютий–березень 1947 р.³⁹

Наприкінці 1946 — на початку 1947 р. керівники УРСР неодноразово зверталися до уряду СРСР та особисто Сталіна з проханням надати державні позички продовольчим зерном, насінням та фуражем. На чергову доповідну записку Хрущова про тяжке продовольче становище в республіці Сталін відповів образливою телеграмою. Зрештою Сталін дав розпорядження і Україна одержала мінімальну допомогу продовольчим, насінневим, фуражним зерном. Відомо, що продовольча допомога голодуючим була недостатньою, часто несвоєчасною, тобто знову виявила цинічне ставлення до реальних проблем і потреб громадян. Навіть тому ж Хрущову його звернення до Сталіна вкупі з «недостатньою твердістю» при проведенні хлібозаготівель коштувало посади першого секретаря ЦК КП(б)У — в березні 1947 р. її посів Л. Каганович.

Психологічний стан і настрої селян були гнітючими, а прагнення спрямовані лише в одному напрямку — вижити; натомість вони піддавалися жорстоким репресіям. Каралося й недосить енергійних виконавців заготівлі. 1946 р. в УРСР був ув'язнений кожний 16-ий голова колгоспу, у першому кварталі 1947 р. засуджено до 10 років позбавлення волі 1,5 тис. голів колгоспів. Жах невиконання плану хлібозаготівлі спонукав голів колгоспів та уповноважених до жорстокості стосовно селян. Також суди Української РСР тільки протягом листопаду 1946 р. жорстоко покарали понад 2 тис. голодуючих селян. З них за збирання колосків, що лишилися у полі після жнив, 1,8 тис. були засуджені до ув'язнення на строки від одного до п'яти років⁴⁰. Вочевидь, людям, що відчували себе переможцями в жахливій війні, влада втокмачувала «кто в доме хозяин».

Впродовж 1946 р. у забезпеченні громадян України харчами, промисловими товарами та обладнанням, у створенні індустріальної бази житлового та промислового будівництва допомогу надавала Адміністрація Допомоги і Відновлення Об'єднаних Націй (ЮНРРА — UNRRA, англ. — United Nations Relief and Rehabilitation Administration) — міжнародна організація, створена 9 листопада 1943 р. у Вашингтоні державами-учасницями антигітлерівської коаліції з метою надання допомоги країнам, які зазнали німецької окупації. Фонд ЮНРРА складався із внеску держав-членів, які не були окуповані під час Другої світової війни, а її допомога надавалася без будь-якого відшкодування. За рішенням Центрального Комітету Ради ЮНРРА розмір допомоги поставками продовольства,

промисловими товарами і різним обладнанням для відбудови народного господарства був визначений в розмірі 189 млн. доларів США і в грудні 1945 р. почалися поставки.

Влітку 1946 р. Україну інспектували працівники місії ЮНРРА, які відвідали Дніпропетровськ, Запоріжжя, Харків та підтвердили попередні звіти про загибель та брак харчів в українських містах. За їх висновками, м'ясо та жири громадяни можуть одержати лише з того, що надсилає ЮНРРА. Окрім збіжжя, в Україні майже немає харчових запасів (все вивезено в центр), то ж надіслані ЮНРРА продукти розподіляються прямо з кораблів до крамниць роздрібного продажу. На думку членів міжнародної організації уряд був неспроможний забезпечити населення повноцінними пайками. Найгірша харчова ситуація склалася в промисловому Донбасі, де сільгосппродукції вироблялося мало і їх не вистачало для населення регіону. Через брак харчів тут з нетерпінням чекали допомоги. У травні 1946 р. 1300 робітників-будівельників Запоріжжя, одержували в середньому лише 75 грамів жирів та менше 800 грамів м'яса на працюючого на місяць, що зовсім недосить людям, які працюють на важкій фізичній роботі, не кажучи про членів їх сімей⁴¹.

За програмою ЮНРРА до УРСР доправили продовольчих товарів на суму 100200,5 тис. доларів (за плану 100189,0 тис. дол., тобто виконання 100,1%) та промислових на 16524,5 тис. дол. (план — 16856,0 тис. дол., тобто виконання 98%)⁴², устаткування і матеріалів для промисловості і сільського господарства на 34,4 млн. дол., медичного обладнання на 2,3 млн. дол.

Всього продовольчих товарів було одержано 303769 тонн, в тому числі: м'ясопродуктів — 94282 т, рибодуктів — 40837 т, молочних продуктів — 34189 т, тваринних жирів — 22953 т, рослинних жирів — 17305 т, армійських раціонів — 77884 т, какао-бобів — 3408 т, кави — 2715 т. Ця допомога забезпечила впродовж 1946 р. потреби того населення, що отримувало харчі централізовано, м'ясом — на 93,1%, рибою — 63,2%, тваринними жирами — 100%.

Промислових товарів УРСР отримала на суму 16524,5 тис. дол. США: жорстких шкір — 1631 т, м'яких шкіряних товарів — 1499 т, гумових підшов — 1258 т, сирій камвольної вовни — 3678 т, шкіряної сировини — 387,7 т, гумових чобіт — 184,3 тис. пар, гумових калош — 14,2 тис. пар, взуття — 1894,7 тис. пар, панчіх, шкарпеток — 2070,0 тис. пар, тканин вовняних — 2266,1 тис. метрів, тканин із бавовни — 1296,2 тис. м, ковдр — 161,5 тис. шт., брезенту — 897 т, дубильного екстракту — 1094 т, мила туалетного — 120 т, мила господарського — 5200 т, в т. ч. синтетичного — 4120 т, натурального каучуку — 123 т⁴³.

Крім того, ЮНРРА своїм транспортом доправила в Україну 3482 т переважно вживаного одягу та взуття, — всього 4 млн. одиниць, —

зібраних в США товариством Рошен–Реліф для допомоги постраждалим від війни. Ці речі також сприяли задоволенню першочергових потреб населення. Промтовари та сировину передавалося на переробку, із отриманої таким чином сировини вітчизняні підприємства виробили: взуття — 558 тис. пар, протезів для ніг — 36941 шт., корметів для інвалідів — 4670 шт., ортопедичного взуття — 21417 пар, взуття на протези — 12726 пар⁴⁴.

Загалом допомогу Україні постачали 15 країн, насамперед США та Велика Британія. Також Канада надсилала консерви з риби та м'яса, насіння; Індія — перець, джут; Ямайка — спеції; Франція та британські колонії Західної Африки — какао-боби; Норвегія — рибу; Данія — масло; Туреччина — коноплі; Аргентина — льняне масло; Бразилія — каву; Австралія — чай, насіння, клевер, ковдри, товари з вовни. Всі ці товари направлялися в регіони республіки на бази та в магазини, де громадяни мали змогу їх купувати за державними цінами (подарунки роздавалися безплатно). Гроші, одержані від продажу товарів, ЮНРРА витратила тут же, в УРСР, на допомогу найбільш незахищеним верствам населення. Так, упродовж першої половини 1946 р. на поліпшення побуту інвалідів Другої світової війни організація витратила 1969000 руб., на охорону здоров'я населення та поліпшення харчування хворих у лікарнях — 119412000 руб., на поліпшення харчування дітей-сиріт та школярів — 75985000 руб. На першочергові потреби облвиконкомам було передано 556976000 руб.⁴⁵. Зазначимо, що розподіл товарів та грошей здійснювала сама ЮНРРА своїм штатом і коштами, неодноразово відкидаючи спроби урядового втручання, намагання приборати це до своїх рук. У зв'язку зі створенням замість ЮНРРА нової структури — Міжнародної організації у справах біженців — від 31 грудня 1946 р. ЮНРРА склала діяльність, відповідно припинивши допомогу УРСР в листопаді 1946 р.⁴⁶, що цілком узалежнило соціально-побутову сферу життя українців від соціалістичної держави.

У 1947 р. СРСР здійснив грошову реформу. Вона, начебто, замислювалася як протиінфляційний захід, водночас, спрямований на подолання зловживань, розкрадання та спекуляції. Існував й пропагандистський аспект: відміна карткової системи для людей, які пережили тяготи війни, мало означати лібералізацію системи жорсткого розподілу продуктів і показати міць радянської держави, то ж люди почули багато цікавого про успіхи радянської економіки, колгоспного устрою та швидке подолання наслідків війни.

До початку реформи все про неї трималося в суворій таємниці, однак дещо «народу» стало відомо, і це спричинило передреформну лихоманку⁴⁷. 14 грудня 1947 р. Рада міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли

постанову «Про проведення грошової реформи та про відміну карток на продовольчі та промислові товари»⁴⁸. Основні положення зводилися до наступного: 1. До обігу впроваджувались купюри зразка 1946 р., на які обмінювалися старі, розмінна монета обміну не підлягала; 2. Обмін готівки передбачалося здійснити протягом тижня, починаючи з 16 грудня; у віддалених районах термін міг бути збільшений до двох тижнів; зарплати та стипендії виплачувалися новими грошима у попередніх розмірах. 3. Переоцінка заощаджень населення в ощадкасах здійснювалась таким чином: вклади до 3 тис. руб. обмінювалися карбованець за карбованець, по вкладах від 3 тис. до 10 тис. руб. заощадження скорочувалися на третину, а по вкладах понад 10 тис. руб. — на дві третини. Збитків зазнали й ті, хто зберігав гроші поза державними ощадними установами, оскільки обмін готівки відбувався за курсом 10:1.

Одночасно, з 16 грудня 1947 р. скасовувалися карткова система та комерційні ціни і вводилися єдині роздрібні ціни на продовольчі і промислові товари. Зрозуміло, за фасадом пропагандистської кампанії залишився і конфіскаційний характер реформи, і те, що держава, фактично, зняла з себе всі зобов'язання з карткового забезпечення міського населення та робітників. Були знижені ціни на хліб, муку, крупи і макарони в середньому на 10% порівняно з діючими пайковими цінами, на решту харчів ціни лишалися на рівні пайкових. В цілому ж харчі стали дорожчими від довоєнних і, за винятком мінімуму, необхідного для виживання, недоступні для переважної більшості населення. Усвідомлення «партією і урядом» негативних наслідків грошової реформи видно в тексті постанови про реформу, де визнавалося, що проведення грошової реформи потребує певних жертв, причому більшу частину цих жертв прийме на себе населення, але ця жертва буде останньою⁴⁹. Тиражувалася й теза про те, що держава у зв'язку з проведенням грошової реформи втратила 57 млрд. руб., але їх відшкодують протягом нетривалого часу за рахунок підвищення продуктивності праці⁵⁰.

Слідом за грошовою реформою і відміною карткової системи вийшла постанова Ради міністрів СРСР № 3867 від 14 грудня 1947 р. «Про норми продажу продовольчих та промислових товарів в одні руки», що встановила такі граничні норми продажу одній людині: хліб печений — 2 кг; крупа, макарони — 1 кг; м'ясо і м'ясопродукти — 1 кг; ковбасні вироби і копченості — 0,5 кг; сметана — 0,5 кг; молоко — 1 л; цукор — 0,5 кг; бавовняні тканини — 6 м; нитки — 1 коток; панчохи-шкарпетки — 2 пари; взуття шкіряне, текстильне, гумове — по 1 парі кожного; мило господарське — 1 брусок; мило туалетне — 1 брусок; сірники — 2 кор.; керосин — 2 л. тощо⁵¹. Зазначені норми поширювалися і на кооперативну торгівлю у сільській місцевості. Більша частина цих норм діяла протягом

десятиліття і була скасована наказом Міністерства торгівлі СРСР № 306 від 13 серпня 1958 р.

Єдині роздрібні ціни, чинні від 16 грудня 1947 р., були дещо нижчими від встановлених минулорічним вересневим катастрофічним подорожчанням, тому вважаються першим «сталінським зниженням», хоча це зниження було мізерним навіть у порівнянні з подальшими такими акціями і стосувалось надто обмеженого асортименту.

Результатом цих акцій став гострий товарний дефіцит. Як і раніше, в торгівлі бракувало багатьох промислових товарів — шкіряного й резинового взуття, тканин, наявні товари були низької якості, а низка товарів взагалі зникла з торгівлі. Через брак товарів зачинилося багато крамниць і закладів громадського харчування. Негайно відреагували ринки, де ціни на продукти зросли в 1,5–2 рази. Вже за три місяці уряд був змушений видавати хліб і муку із резервів, а люди нарікали, що скасування карткової системи до справжньої торгівлі не призвело. Замість карток продукти стали розподіляти за «рознарядками», місцеві владці встановили свої норми продажу продуктів⁵². В містах і робітничих селищах за хлібом утворювалися тисячні черги, в яких містяни стояли сім'ями, і хліба на всіх не вистачало. Зменшення щоденного ліміту продажу хліба спровокувало скуповування його з метою спекуляції, що, відповідно, відбилося на купівельній спроможності населення. Як могли, з міст вивозили хліб селяни, бо після здачі збіжжя державі на селі з хлібом було зовсім кепсько. В торговій мережі не стало цукру, при тому, що Україна виробляла його майже 60% від загальносоюзного виробництва. Також на УРСР припадало близько чверті всього обсягу виробництва дефіцитних м'яса та молока⁵³. Робітники заводу «Червона зірка» м. Кіровограда у грудні 1947 р. листом повідомили товаришеві Сталіну, що жирів і цукру в магазинах вони давно не бачать, а за буханцем хліба черги на 5–6 годин; в місті лютує тиф, але вакцини для щеплень немає, баня працює з великими перервами, а базар розганяють і ніде купити мила; постачання електроенергії та палива відсутнє; тим часом партійні і радянські керівники зосереджені на власному добробуті, нехтуючи громадянами⁵⁴. Мешканці Дніпропетровщини скаржилися А. Жданову на продовольчі черги завдовжки 2–3 квартали, причому щоб приховати ці черги, міліціонери заштовхують їх у двори і виводять людей в магазин по десятеро, як ув'язнених⁵⁵.

Підсумовуючи рік по грошовій реформі, ЦСУ СРСР в повідомленні «Об итогах выполнения народнохозяйственного плана на 1948 год» зазначило, що реальна заробітна плата трудящих 1948 р. порівняно з 1947 р., тобто за рік, зросла понад вдвічі. Натомість американський економіст Н. Ясний, аналізуючи опубліковані ЦСУ СРСР дані, підрахував, що

насправді вона не тільки не зросла, а навіть скоротилася внаслідок грошової реформи 15 грудня 1947 р.⁵⁶. Що ж до постачання харчів, то стан, змальований в цитованих вище листах, зберігався впродовж багатьох років. Так, взимку 1952 р. в листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова йшлося про те, що в магазинах Львова немає яєць, ковбаси за доступною ціною, м'яса, білого хліба, а за чорним треба стояти в черзі, з перебоями продають цукор, доступні лише горілка, печиво, тістечка, а на ринках люди мусять по 2–3 години стояти в черзі на морозі й, трапляється, йти ні з чим⁵⁷. Нагадаємо, що це написано за 7 років по закінченню війни, коли в Європі про відбудову вже згадували в минулому часі. Намагання тоталітарної держави розв'язати продовольче питання притаманними їй адміністративно-командними методами вели до погіршення ситуації, хворобливої залежності від переробників, постачальників, недосконалості монопольної цінової політики та системи реалізації.

Пропагандистським трюком, а, зрештою, й досі живим міфом були «сталінські зниження цін». 16 грудня 1947 р., 10 квітня 1948 р., 1 березня 1949 р., 1 березня 1950 р., 1 березня 1951 р., 1 квітня 1952 р., 1 квітня 1953 р. і 1 квітня 1954 р. всі ЗМІ СРСР раділи черговому зниженню державних цін на продукти (на 10–15 %) та непродовольчі товари (на 5–30%) (до грудня 1947 р. знижувалися лише комерційні ціни). Це доволі позитивно сприймалося багатьма. Втім, вище вже згадувалося, що початку знижень передувало значне подорожчення асортименту карткових товарів від 16 вересня 1946 р., зокрема, для УРСР⁵⁸:

	Пайкові ціни до 16.09.1946, за кг		Комерційні ціни до 16.09.1946, за кг	Нові пайкові ціни, за кг	Нові комерційні ціни, за кг
	від	до			
1	2	3	4	5	6
Хліб житній	65 коп.	75 коп.	8 крб.	3 крб. 20 коп.	7 крб.
Хліб пшеничний 85% помелу	1крб. 10 коп.	1 крб. 50 коп.	15 крб.	4,50	13 крб.
Борошно житнє	90 коп.	1 крб. 30 коп.	15 крб.	5 крб.	16 крб.
Борошно пшеничне 85% помелу	1 крб. 60 коп.	2 крб. 20 коп.	20 крб.	6 крб. 50 коп.	16 крб.
Пшоно товчене 1 сорт	1 крб. 50 коп.	1 крб. 85 коп.	25 крб.	6 крб.	13 крб.

1	2	3	4	5	6
Крупа гречана 1 сорт	3 крб. 80 коп.	4 крб. 05 коп.	45 крб.	11 крб. 50 коп.	26 крб.
Макарони 1 сорт	3 крб. 20 коп.	3 крб. 30 коп.	35 крб.	10 крб.	22 крб.
М'ясо середньої вгодованості 1 с.	10 крб. 50 коп.	10 крб. 80 коп.	100 крб.	28 крб.	70 крб.
Масло солоне 1 сорт	21 крб. 50 коп.	22 крб.	240 крб.	58 крб.	180 крб.
Олія соняшникова рафінована	–	13 крб.	200 крб.	28 крб.	130 крб.
Сир голландський 1 сорт	–	14 крб.	160 крб.	48 крб.	110 крб.
Риба судак свіжо- морожений, 1 сорту.	4 крб. 70 коп.	6 крб.	80 крб.	10 крб. 50 коп.	30 крб.
Цукор рафінад колотий	–	5 крб.	120 крб.	13 крб. 50 коп.	60 крб.
Сіль	32 коп.	48 коп.	5 крб.	1 крб. 50 коп.	3 крб.

Для порівняння — місячний заробіток стаханівця-ливарника 1947 р. становив 1000 крб. (з яких понад третину йшло на позику і податки).

Загалом, після 8 «сталінських знижень цін» роздрібні ціни все ще перевищували ціни, чинні до подорожчання 1946 р., більше, ніж на третину.

Серед головних проблем, що тягли за собою безліч інших побутових негараздів повоєнної України вирізнялася гостра нестача житла. Воєнні втрати сягали 50% довоєнного житлового фонду УРСР — було зруйновано понад 40 млн. кв. м житла. Рівень забезпечення житловою площею на душу населення по всіх містах країни катастрофічно впав, близько однієї третини (31,8%) міського населення мали житлову площу, меншу 5 кв. м. На одну квартиру в середньому припадало 1,5 сім'ї. Майже 10 млн. людей залишилися без даху над головою. Так, Чернігів втратив 70% житлового фонду, у Києві 1945 р. майже 50 тис. чоловік жили у землянках⁵⁹. Проблему розв'язували шляхом ремонту частково зруйнованих будівель і, меншою мірою, будівництвом нового житла. Багато міст і сіл відроджувалося методом народної будови. Так, скажімо, до березня 1945 р. ворошиловградці відпрацювали на відбудові міста понад 350 тис. людино-днів, кияни — більше 420 тис.⁶⁰. Влітку 1945 р. в м. Сталіно розпочали будівництво шести експериментальних будинків типу «Україна»⁶¹.

До того ж, як свідчать факти, при розподілі житла порушення прав громадян було, радше, нормою, оскільки панували шахрайство і корупція. Демобілізовані військовослужбовці та члени їх родин, що поверталися з евакуації, знаходили в своїх помешканнях нових господарів, які прагнули залишити житлоплощу собі, відмовляючись виконувати постанову РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. і повертати її законним власникам. Рішення судів та приписи прокуратури з цих питань не виконувались під тиском відповідальних працівників обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У, які не хотіли виселятися самі або підтримували своїх працівників, родичів та знайомих. Непоодинокими були випадки надання житлоплощі за хабарі. Так, за даними міського відділку міліції, 1945 р. для незаконного одержання прописки та житла в Києві (без дозволу і ордеру) хабар інспектору квартвідділу та управдому сягав 2000–5000 руб.⁶² — величезні гроші, зважаючи на загальну зубожілість. Показником масовості порушень і невдоволення людей безладом та тяганиною були скарги, що їх тільки в органи прокуратури м. Києва за 4 місяці 1945 р. надійшло 7242. За цей час на особистому прийомі у районних прокуратурах побувало понад 15 тис. осіб і в міській прокуратурі — 3652 особи (кожен день на прийом записувались по 250–300 осіб). У прокуратурі УРСР за 7 місяців 1945 р. з житлових питань було прийнято 2500 осіб⁶³. Втім, номенклатура відверто втручалася в оперативну діяльність прокуратури, тиснула та вимагала прийняття рішень в обхід закону.

Квартвідділи незаконно «ущільнювали» квартиронаймачів, які проживали на законній підставі і не мали зайвої площі, приховували звільнену житлоплощу, легалізували самозахоплення. Непоодинокі випадки, коли на одну житлоплощу видавали кілька ордерів, або ордер видавали на законно зайняту квартиру, або на житлоплощу тимчасово відсутніх господарів, що перебували у відрядженні. Законним порядком навіть при наявності рішень вищестоящих органів отримати житлоплощу у квартвідділі було практично неможливо. Треба було самому собі «підшукати», тобто встановити «стосунки» з управдомом і через нього за хабар одержати ордер. Між тим на обліку у квартвідділах стояли сотні і тисячі демобілізованих, військовослужбовців, діячів науки і мистецтва, які роками не могли одержати житло. При цьому треба відмітити, що не мало значення ні посада пересічного, ані його заслуги перед батьківщиною, ні навіть рішення вищестоящих органів. Посадові злочини вчинялися, практично, за першої нагоди і, здебільшого, безкарно.

В січні 1949 р. на з'їзді КП(б)У зазначалося, що держава мусить значно збільшити житлове будівництво. Як шлях до цього розглядалися приклади застосування потоково-швидкісного будівництва житла на заводі «Червона зірка» в Кіровограді, в тресті «Запоріжбуд», на деяких будів-

ництва Донбасу. Так, завдяки впровадженню «потоків», за 154 дні збудовано селище заводу «Червона зірка», що складалося з 18 чотириквартирних будинків по 109 кв. м. кожний, клубу, магазину, лазні, санпропускника і господарських будівель. За звичайного способу будівництва спорудження цього селища вимагало не менше 310 днів, то ж, відмічалось, застосування потокового методу вдвічі прискорило будівництво, на 19% здешевило собівартість житла і дало 215 тис. карбованців економії, за рахунок чого можна додатково збудувати три будинки загальною площею 275 кв. м. Ці результати доступні, як вважали, кожній будівельній організації. Новина полягала в тому, що всі теслярські, столярні і бетонні вироби виготовлялися на будівельних дворах, а на будівельному майданчику відбувалося тільки їх складання. Кожен вид роботи при цьому виконувався спеціалізованими бригадами згідно графіку.

Втім, обговорення питань відбудови житлового фонду на партійних з'їздах і пленумах не приводило до помітних зрушень у вирішенні потреб людей. Так, у березні 1949 р. постановою пленуму ЦК КП(б)У зазначалося, що для низки будов тривалий час затримується складання технічної документації і укладання договорів на проведення будівельних робіт. Зокрема, станом на 29 листопада 1948 р. тільки по Міністерству житлово-цивільного будівництва УРСР не були укладені договори на 46% об'єктів, включених до плану робіт на 1948 р. Це зривало будівництво на початку року. До того ж при діючій системі нормування і забезпеченні засобами праці будівельники не в змозі були виконувати установлених норм, та й кваліфікація їх була низькою⁶⁴.

З 1950 р. від проектних та будівельних організацій вимагалось знизити вартість будівництва за рахунок ліквідації в проектах, кошторисах «надмірностей», а також використання високопродуктивних агрегатів, технологічних норм і методів виробництва, що враховують досягнення передових підприємств і економічних конструктивних рішень і за рахунок скорочення термінів будівництва, поліпшення організації будівельних і монтажних робіт, підвищення механізації робіт і впровадження індустріальних методів будівництва. Все ж, вирішення житлової проблеми здійснювалось вкрай повільно, незважаючи на залучення величезних людських ресурсів, вжиті заходи відсутніх змін в галузі не принесли. Проблеми та труднощі спричинялися не лише наслідками воєнної руїни, але й залишковим принципом фінансування, злочинно-байдужим ставленням властей до потреб людей, а ширше — загальною неефективністю системи. Безумовно, все це негативно позначалося на настроях широких верств населення.

Влітку 1953 р. на пленумі ЦК КППС вкотре було зафіксовано катастрофічність проблеми житла в країні⁶⁵. Бараки становили 9% житлової

площі міст, 54% житлової площі не мали водогону, 59% — каналізації. В Києві станом на III кв. 1953 р. лише з-поміж категорій позачергового забезпечення житлом утворилася черга понад 8000 сімей⁶⁶. Навіть серед співробітників центрального апарату МВС УРСР в столиці в жовтні 1953 р. до 330 сімей офіцерів не мали житла, ще близько 300 мешкали в ненормальних умовах⁶⁷. При цьому за даними Укрстатуправління лише в обласних центрах та Києві налічувалося 1330 аварійних житлових будинків площею 193 тис. кв. м⁶⁸. В усій Одеській області впродовж трьох кварталів 1953 р. житловий фонд зріс заледве на 27 тис. кв. м⁶⁹. І так в цілій країні.

Зважаючи на вартісність житла для громадян, Хрущов, перебравши владу, нарешті, нарізним каменем соціальної політики поставив масове житлове будівництво. В серпні 1954 — листопаді 1955 рр. було закладено підвалини програми, що полягала у масовому будівництві мінімально комфортних п'ятиповерхових будинків за типовим проектом⁷⁰. Основні правила у житловому будівництві встановили знаменита постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 4 листопада 1955 р. «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві»⁷¹, постанова ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР від 24 серпня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в УРСР», яка відводила на усунення нестачі житла для трудящих 10–12 років⁷², та постанова Ради міністрів УРСР від 26 травня 1958 р. «Про застосування типових проектів у будівництві», що зменшила висоту житлових приміщень до 2,5 м і започаткувала будівництво будинків для малосімейних та одиноких мешканців (відомих, як «готельки»)⁷³. Було обрано найдешевший швидкісний варіант будівництва житла індустріальними методами на основі серійного виробництва — із залізобетонних панелей, з низькою стелею, маленькими кухнею і коридором, суміщеними санвузлами, прохідними кімнатами тощо. Зокрема, в УРСР все житлове будівництво мало здійснюватися за типовими проектами, виключення допускалися лише за дозволом Держбуду УРСР, а в Києві — міськвиконкому⁷⁴. Безумовно, всі розуміли тимчасовість обраного розв'язку проблеми: інженерні рішення, будівельні технології і матеріали — все відверто було розраховано на 30–40 (за документами — 75) років експлуатації зі сподіванням на те, що ось зміцніє економіка і країна перейде до будівництва справді комфортабельного і довговічного житла.

Індустріалізація будівництва зменшувала виробничі витрати, знижувала собівартість житлової площі та витрати на експлуатацію основних механізмів. Поза тим, вона привела до перебудови галузі. А це вимагало часу і коштів. Капіталовкладення в житлове будівництво за 1950–1958 рр. зросли майже в 3,5 рази⁷⁵. Крім державних асигнувань залучалися кошти підприємств, індивідуальні кошти громадян. Набули поширення житлові

кооперативи за умови сплати вартості квартири впродовж 15 років по-місячно.

Прискорене будівництво сприяло швидкому зростанню житлового фонду УРСР — в 1956–1965 рр. ввели в експлуатацію понад 182 тис. кв. м житлової площі; майже 18 млн. українців переїхали з бараків, підвалів і напівпідвалів та комуналок до індивідуальних квартир з незвичними зручностями. Гострота житлової проблеми дещо спала. Відтак, нехай і поганенькі, але саме «хрущоби» на той час урятували систему від краху. Люди, нарешті, побачили поступ у побутовій сфері і повірили в можливість покращення життя, хоча житлова проблема лишалася далекою від вирішення, черги на отримання державного, відомчого або кооперативного житла просувалися повільно, люди чекали багато років. На просування впливали виробничі показники, ступінь участі в «житті колективу» тощо, а найбільше — стосунки з адміністрацією, що створювало необмежені можливості для тиску на працівників та корупції.

Дефіцит сучасних якісних товарів народного споживання та недоліки в організації торгівлі і сфери послуг, громадського харчування, житлово-комунального господарства, побутової сфери в цілому відбивалися на добробуті, зручностях і комфорті, і, зрештою, на настроях людей, їх трудовій і громадській активності. Не маючи ефекту від своєї праці, як споживачі матеріальних цінностей, робітники не бачили сенсу в самій праці.

Від 1945–1946 рр. підприємства легкої та місцевої промисловості мусили розраховувати переважно на власні матеріальні та трудові ресурси. На їх відбудову не потрапляли фахові будівельники, майже не надавалися кошти. Тому в першу чергу відновлювалися найменш пошкоджені підприємства, а також дрібні і середні, де можна було почати з випуску продукції вручну. То ж відбудова галузі йшла дуже повільно. Бракувало обладнання, сировини, існували жорсткі обмеження у постачанні електроенергії, робітникам не створювалися мінімальні побутові умови, платилася низька зарплатня, при цьому кожному підприємству доводилися плани, які за будь-яку ціну треба було виконувати. Жалюгідний стан побуту не сприяв трудовому настрою. Наприклад, на Київському скло-термосному заводі працювали 23 робітники, котрі за шість місяців 1945 р. мали 60 людино-годин прогулів та 16 запізнь. Й не дивно — в брудному, в антисанітарному стані гуртожитку не було ліжок, матраців, столів, стільців тощо; прання білизни організовано погано, звичними були завошивлення і короста.

Схожі умови були на більшості підприємств легкої промисловості УРСР, що вело до невисокої продуктивності праці, невиконання планів та низької якості виробів, якою, втім, ніхто не переймався, не обліковувався брак; постачання сировини, фурнітури та обладнання було незадовільне,

не вистачало кваліфікованих робітників, інженерів, до підсобних робіт залучалися учні ФЗН. Зарплатня систематично затримувалася, матеріально-побутові умови робітників та фахівців не задовольняли, насамперед, житлові. Проблема нестачі житла загострювалася з відкриттям нових фабрик⁷⁶. Непомітно було, щоб добробут народу був пріоритетом держави. Натомість на підприємствах наполегливо розгорталась пропаганда за підвищення якості продукції, збори робітників постановляли ще більше, ще краще, ще продуктивніше працювати, щоб засвідчити свою «вдячність Сталіну і партії за батьківське піклування». Люди працювали, мирилися з труднощами і негараздами на тлі нестримного захвалювання «улюбленого вождя», мудрості якого приписувались уявні успіхи.

23 грудня 1946 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову, що передбачала заходи для поліпшення стану легкої промисловості. В УРСР намічалось відбудувати і збудувати 191 підприємство, поміж них 31 взуттєву фабрику, 69 швейних, 23 трикотажних, 16 шкіряних заводів, 6 дубильно-екстрактових, 15 склозаводів та ін.⁷⁷ На діючих підприємствах в першу чергу мали дбати про перевиконання планів та впровадження стахановських методів. Між тим багато робітників з планом просто не справлялися, величезна кількість технологічних операцій виконувалась вручну.

Напевне, були люди, які виконували норми на 100%, були планово підготовлені не зовсім чесними методами «стахановці» з їх багатократним перевиконанням цих норм, і була пропаганда, що змушувала брати це за приклад для всіх робітників; потім підвищувалися норми, і знову пропаганда пресувала їх, аби вони викладалися, досягаючи нової норми, без огляду на те, чи хтось був у змозі виконати дану працю, чи ні. Очевидно, що ані владу, ані пропагандистів не обходило, як довго робітник-стахановець зможе працювати в такому темпі за таких низьких умов праці і життя. Та, навіть коли плани якось виконувались, якість одержаних виробів була незадовільною. У взуттєвій промисловості в першому півріччі 1947 р. випущено взуття з хромовим верхом 83,7% від плану, з текстильним верхом — 77%, а легкого взуття — 132%.

До ще більшого загострення ситуації на ринку промислових товарів призвела відміна карткової системи. Черги біля універмагів катастрофічно зросли. Так, до відкриття центрального універмагу у Києві щодня збиралася черга понад 200 осіб, яким конче потрібне було гумове та жіноче взуття, черевики, дитяче взуття і одяг, власне кажучи — все. Люди, критикуючи і лаючи якість товарів, мусили їх купувати, бо вибору не мали. Так, Г. Зінченко писав: «За короткий час доношую другу пару черевиків. Купиш у крамниці взуття, не встигнеш поносити його п'ять-шість днів, як тоненька гумова наклейка на підшві відпадає. Через декілька днів відокремлюється і підшва, бо дратва погана, швидко рветься.

Стельки в черевиках зроблено з бракованого картону, який швидко рветься і випадає з взуття». В. Іванченко з Києва писав до газети «Радянська Україна» таке: «Недавно я купив в київському магазині дитячі жовті черевики. Поки вони стояли на прилавку, мали дуже гарний вигляд. Коли дитина їх взула, черевики одразу зморщилися. Мій син пройшов у цих черевиках щось 200 метрів, від хати до дитячого садка і черевики перетворилися з виробу першого гатунку на суцільне дрантя. А треба взяти до уваги, що не так легко взагалі купити черевики, а коли й купиш, то за превилогі ціни». В. Ільченко ходила Києвом кілька днів поспіль, шукаючи черевики для малого онука; не знайшла. «Дуже прикро, що навіть у столиці трудно придбати взуття для дитини», — нарікала вона⁷⁸. В той же час, міністр легкої промисловості заявляв, що самі лише київські фабрики взуття виробляли щоденно по 1500 пар взуття. У взуттєвій промисловості шкіру замінили гумою і полотном, і взагалі населення ходило у взутті, скомбінованому з усілякого матеріалу, окрім шкіри.

Основними проблемами легкої промисловості протягом 1945–1953 років вважались кількість та якість виробленої продукції, про асортимент навіть не йшлося. Так, текстильні підприємства у 1950 р. наткали 140 млн. метрів вовняних тканин. В середньому виходило, що на одну людину припадало 60 сантиметрів тканини. За третій квартал 1950 р. підприємства місцевої промисловості не виробили в достатній кількості котлів, ножиць, посуду, ліжок, радіоприймачів, шкарпеток. Дрогобицька швейна фабрика шила чоловічі костюми чомусь не більше другого — третього зросту. Громадяни скаржились, купуючи костюм: піджак підходить, штани — закороткі⁷⁹. Робітник Центрального універмагу писав до «Літературної газети»: «Мені часто говорять з обуренням — посуд зле емальований, бідний асортимент, колорит порцеляни грубий і бідний. Що я на це маю відповідати? Посуд має віджахаючий вигляд, тарілки покриті темною емаллю, розрисовка іншого посуду неприємного зеленуватого кольору. А людина хоче за свій рубль купити повноцінну річ»⁸⁰. Часто гуртовим базам та магазинам доводилось повертати швейні вироби та іншу продукцію на фабрики для ремонту або переведення у нижчі сорти, а частину з них взагалі знімали з виробництва.

Тобто люди, які сумлінно працювали і одержували зарплатню (зауважимо, що оплата праці в усіх галузях господарства була низькою, наприклад, у 1950 р. вона становила у промисловості 708 руб., транспорті — 707 руб., будівництві — 656 руб., освіті та культурі — 668 руб. на місяць), навіть такі невідповідно низькі доходи не могли витратити з користю для себе — прагнучи придбати якісну і гарну річ, здебільшого вони були розчаровані. Про те свідчать скарги громадян до редакцій газет: «У січні я купив у Добровеличківській крамниці книгокультури

велосипед (ровер) — насос, дзвінок, ключі тощо, — сказав продавець — одержите завтра. З того часу минуло вже більш як три місяці. Деталі, потрібні для користування велосипедом, відсутні й досі. Так само, як я, з десяток покупців заплатили гроші за велосипеди, але користуватися ними не можуть»⁸¹. «У нас продають такі резинки, що все змазують, тільки не вимазують того, що треба. Олівці — це вже друге питання — купиш м'який, він показується твердим і навпаки. Виходить ніякого контролю немає і, сидячі за працею, не раз приходиться висказати неприємні слова на адресу наших фабрик. В нас креслярських дощок не можна купити. У нас сантиметри в кожній лінійці різні, стола до праці важко дістати і так можна б вичислювати без кінця»⁸²; «Вінницький район одержав на продаж музичні інструменти. Але купувати ці інструменти ніхто не пішов. В мандолінах гвинти розхитані, а підставка для струн така товста, що хоч у пічку клади замість дров. До того ж вона погано припасована. Не кращої якості і гітари. Інструменти — це продукція чернігівської музичної фабрики, значить стаханівський виріб»⁸³.

Впродовж 1945–1953 років товари щоденного вжитку в УРСР вироблялися в надто малих обсягах. В республіці, як і по цілому СРСР, склався залишковий принцип виділення ресурсів для розвитку матеріально-побутової сфери, хоч і відомо, що від того, в яких умовах живе людина, як влаштований її побут, як задовольняються потреби кожної сім'ї значною мірою залежить майбутнє суспільства. Очевидно, це не входило до державних пріоритетів.

Зусилля держави концентрувались на кількох пріоритетних напрямках, перш за все оборонній промисловості та необхідних для її забезпечення енергетиці, металургії, машинобудуванні. Такий механізм працював доволі результативно. При досить незначній кількості підприємств і відносно невеликому асортименті продукції можна було відносно успішно керувати економікою з центру — планувати, контролювати, розподіляти кошти, робочу силу і матеріальні ресурси. Відносним досягненням перших років після війни сприяли перманентні мобілізаційно-пропагандистські заходи — «соціалістичні змагання», різного роду «рухи передовиків і новаторів виробництва» тощо. Реальний повсякденний ентузіазм людей, їхня готовність до чергової самопожертви заради майбутнього — все це тісно перепліталось з притаманними радянській системі формалізмом, демагогією і цинізмом. Відбудовуючи господарство, люди сподівалися створити, передусім, нормальне життя для себе і своїх дітей, їх спонукала надія на краще життя. Для держави ж їх «світле майбутнє» було не метою, а просто засобом експлуатації їх життєвих сил — підсумкові показники 4-ї п'ятирічки з виробництва продукції групи «Б» були багато нижчими від показників групи «А», вкотре підтверджуючи, що жит-

тевому рівню людей держава приділяла другорядну увагу, розглядаючи виробництво товарів народного споживання лише як поступку населенню і скорочуючи до мінімуму витрати на ці галузі.

Певні зміни стали помітними після смерті Сталіна. Уряд УРСР і ЦК КПУ приймали рішення щодо постачання населення продуктами⁸⁴ та товарами широкого вжитку⁸⁵, декларувалася увага до поліпшення якості виробів легкої промисловості⁸⁶. На всіх щаблях влади протягом наступних років приймалися рішення, постанови, програми, закони тощо з цих питань, влаштовувалися наради, семінари, виставки, інші заходи. Уніфікувалися тарифи за послуги⁸⁷, освоювалися нові види продукції масового вжитку⁸⁸ — холодильники, телевізори, магнітофони тощо — та фасони одягу⁸⁹, на оборонних підприємствах відкривалися цехи з виробництва посуду та речей побутового призначення⁹⁰. А після XX з'їзду КПРС порухи стосовно поліпшення побуту громадян набули певної системності. Втім, як важким і болісним був перехід від війни до відбудови, так і подальший плин життя радянської України відзначався суперечливістю та кампанійськістю.

25 квітня 1956 р. указом президії ВР СРСР скасовано антиробочий закон 1940 року, що забороняв зміну місця роботи за власним бажанням, та прирівнював до карного злочину спізнення на роботу і прогул; 15 серпня президія ВР УРСР внесла відповідні зміни до республіканського законодавства⁹¹. 8 вересня того ж року було встановлено мінімум заробітної плати (в містах 300 руб., в робітничих селищах 270 руб.), нижче якого підприємства не мали права оплачувати працівникам виконану роботу; з 260 до 370 руб. було підвищено неоподатковуваний мінімум зарплати⁹². На кінець хрущовського періоду мінімальна зарплата в промисловості зросла до 60 руб. Середньомісячна зарплата з 780 руб. в 1958 р. зросла до 95 руб. в 1965 р. Проте лишався значним розрив між нижчим і вищим рівнем зарплати. Традиційно до категорії працівників з низьким рівнем зарплати входили вчителі, лікарі і медичний персонал, працівники музеїв, бібліотек тощо.

Від 10 березня 1956 р. у передвихідні і передсвяткові дні встановлено скорочений робочий день тривалістю 6 годин⁹³, отже робочий тиждень скоротився з 48 до 46 год. З 1 липня 1956 р. для трудящих віком до 18 років встановлено 6-годинний робочий день і відпустка в цілий календарний місяць⁹⁴, а в грудні того ж року було заборонено працю підлітків, молодших від 16 років. У травні 1957 р. відповідні зміни в регулюванні умов праці неповнолітніх були внесені в Кодекс законів про працю УРСР⁹⁵. В 1960 р. робочий тиждень скоротився в середньому до 40 годин⁹⁶. Відтепер робітники і службовці працювали п'ять днів на тиждень по 7 годин, а в суботу — 5 годин.

15 серпня 1956 р. президія ВР УРСР також внесла зміни до законодавства⁹⁷, якими, відповідно до указу президії ВР СРСР від 26 березня, при тимчасовій втраті працездатності через хворобу за трудящими зберігалась посада не менше двох місяців; тривалість оплачуваної відпустки вагітним жінкам і молодим матерям збільшувалася з 70 до 112 днів (56 днів до родів і 56 днів після), а при аномальних родах або народженні двох і більше дітей післяродова відпустка встановлювалася в 70 календарних днів⁹⁸. Невдовзі було підвищено розмір допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання в розмірі 100% заробітку незалежно від стажу; передбачена виплата в повному обсязі допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок побутової травми, збільшено мінімальний розмір допомоги з тимчасової непрацездатності⁹⁹.

Звісно, можна розцінювати ці кроки радянського уряду як, певним чином, вимушені — внаслідок ратифікації 9 червня 1956 р. низки конвенцій Міжнародної організації праці, що її СРСР вже не міг відтермінувати далі — № 29 від 28 червня 1930 р. стосовно примусової або обов'язкової праці, № 47 від 22 червня 1935 р. про скорочення робочого часу до 40 годин на тиждень, і № 100 від 29 червня 1951 р. щодо рівної винагороди чоловіків і жінок за працю рівної цінності¹⁰⁰; 11 серпня — одразу 11 конвенцій МОП стосовно регламентації праці дітей та підлітків, а також конвенції № 103 про охорону материнства та № 98 про застосування принципів права на організацію та укладання колективних договорів¹⁰¹. Хай там як, та трудові стосунки ставали об'єктом права, збільшувалася вартість робочого часу, зростала тривалість особистого часу, радянський трудівник потрохи усвідомлював, що сенс життя не вичерпується виснажливою працею в ім'я «світлого майбутнього». Але про систематизацію законодавства про працю ще не йшлося.

У 1957–1959 роки до людей поверталось відчуття нормалізації життя, поступового зростання добробуту. Втім, від початку 1960-х рр. в УРСР, як і по цілому СРСР, стали поглиблюватися кризові явища. Погіршилось постачання міст продуктами харчування й промисловими товарами, ставала тотальною проблема «дефіциту». Звично занепадало побутове обслуговування населення. Провалилася затія освоєння цілинних земель. Влада вдалася до непопулярного реформування умов праці (виробничих норм і розцінок, зарплати та її оподаткування)¹⁰²; підвищення закупівельних цін на молоко, худобу і птахів¹⁰³ спричинило підвищення цін на десятки похідних продуктів — кроки вимушені та, ймовірно, правильні, але вони знизили реальну купівельну здатність, і до того невисоку. 1963 р. черги за хлібом і молоком продовжували зростати, восени хліб зник з вільного продажу і на нього встановили талони, а СРСР вперше був змушений імпортувати зерно, що відтоді стало звичайною практикою.

Відтак, масове невдоволення трудящих погіршенням повсякденного життя оберталось в наростаючу протидію. Від 1960 р. почастишали випадки поширення листівок (від кількох примірників до сотенних тиражів) з критикою внутрішньої політики, порівнянням обіцянок в партійно-урядових резолюціях з реаліями життя, закликами до спротиву, часом аж до збройних акцій; географія їх охоплювала всю республіку — Донбас, Київщину, Наддніпрянщину, Одещину, Поділля, Полтавщину, Прикарпаття, Сумщину, Чернігівщину, місто Київ¹⁰⁴. Спонтанні масові збурення виникали в Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві, інших містах; вони не були організованими і швидко гасилися партійними і державними органами. Проте, стрімке підвищення цін на продукти харчування в 1962 р. спричинило велелюдні страйки й маніфестації робітників в Донецьку й Жданові, 28 серпня відмовилися ставати до роботи близько 400 робітників харківського заводу «Серп і молот»¹⁰⁵. 1963 року вантажники Одеського порту відмовилися вантажити масло («братерську допомогу») для відправки на Кубу. Того ж року у червні в Кривому Розі внаслідок робітничих заворушень було на тиждень введено військовий стан¹⁰⁶, а у жовтні мітингували робітники оборонного заводу п/с № 46¹⁰⁷. Прояви невдоволення, страйки, маніфестації і відкриті протистояння робітників владі прокотилися іншими регіонами СРСР.

Розчарування у сподіваннях на лібералізацію духовного життя і постійним втручанням партійних органів у творчу сферу, розуміння косметичності десталінізації, що не стала демонтажем режиму, втрата сподівань на зміни життєвого рівня, нарешті, сором за низьку культуру лідера країни поширювалися серед інтелігенції. Натомість, з кінця 1950-х років наростає пропагандистсько-агітаційний тиск партійних органів, чисельність яких за час «перетворень» зросла більше, ніж вдвічі. Від облудних пропагандистських обіцянок народ зневірився в успіху метушливого будівництва «світлого майбутнього» за подальшого зниження рівня життя.

Водночас (а, вірніше, по-перше!), втомилася від Хрущова й компартійна верхівка країни, й, головне, усвідомила, що він навряд чи зможе надалі бути корисним для неї. Адже у вирі бурхливих перетворень останнього десятиріччя країна, здавалося, переборола кризу сталінізму, а зініційовані Хрущовим зміни внутрішньопартійного життя, перманентні кадрові ротації збурювали невдоволення номенклатури середніх ланок. Отже, оновлена ним партійна, радянська і господарська бюрократія всіх щаблів була певна, що з його самовпевненістю, заповзятістю та зневагою до чужої думки годі сподіватися на таку бажану стабільність. За цих обставин найближчі соратники без особливої реакції суспільства усунули незручного і вже непотрібного їм лідера від влади, обізвавши його

волонтаристом і призначивши винуватцем за всі негаразди в СРСР. В жовтні 1964 р. Хрущова звільнено від усіх займаних посад і відправлено на пенсію. Розпочалася нова ера, нові реформи.

Звісно, спадкоємці Хрущова опинилися перед низкою нагальних проблем. Однак, відповідальність за це навряд чи варто покладати виключно на нього, бо, здебільшого, це системні вади, що лишалися нерозпізнаними зсередини системи до кінця її існування.

Отже, зважаючи на загальний стан економіки держави та її соціально-економічні порухи, вимальовується така картина соціально-побутової сфери впродовж досліджуваного періоду:

- за неймовірно низького стартового рівня соціально-побутової сфери відносно швидке зростання економіки, що відбувалося в 1947–1948 рр. за рахунок мілітаризації і розбудови важкої індустрії, було забезпечене ціною тяжких страждань пересічних, включаючи голод в УРСР 1946–1947 рр. Непродуманою виявилася відміна карткової системи за відсутності належних товарних запасів, яку безуспішно намагалися скоригувати кількарізним підвищенням цін на товари першої необхідності; важкий удар нанесла грошова реформа, що її проведено зі звичним нехтуванням інтересами основної маси населення, та регулярні розміщення державних позик. Щорічні облудні «сталінські зниження цін» не покращували стан, оскільки основних продуктів не вистачало, і спекулятивна торгівля зросла до вбивчо високого рівня;
- плінне сповільнення економіки, що тривало до 1954 р., зупинилося завдяки сподіванням на зміни, зокрема, у ставленні влади до повсякденних потреб громадян;
- у другій половині 1950-х років завдяки розвитку житлового будівництва, вибудові системи соціального забезпечення та певній лібералізації трудового законодавства відбулися важливі зміни в соціально-побутовій сфері життя українців, внаслідок яких сформувався звичаєвий мінімум добробуту пересічних громадян, яким, як показали події 1962–1963 рр., влада надалі вже не могла нехтувати;
- позитивні зміни в соціально-побутовій сфері протягом досліджуваного періоду стосувалися, здебільшого, міського населення.

Нарешті, наважимося на прикінцеві зауваження:

- Загальновизнано, що війна спричинила глибокі зміни у свідомості та настроях людей. Чотири роки запеклих бойових дій, коли територією республіки не менш, як двічі прокотилася лінія фронту, не минулися як психологічно, так і морально. Величезна кількість людей, за тих чи інших обставин опинившись по інший бік залізної завіси, мусила усвідомити різницю в засадах життя пересічного

люду по обидва її боки. Втім, віддавши для перемоги безліч фізичних і духовних сил, всі свої заощадження, мільйони й мільйони життів, люди, що здолали людожерський режим, навчившись для цього військової організації і навичкам збройного опору, дивним чином покійрно повернулися в стійло замість скористатися новими знаннями й уміннями проти не менш жахливого режиму вдома, заради майбутнього своїх дітей.

- Ознайомлення з листами пересічних громадян до органів влади в повоєнний період виявляє характерну відмінність. В листах людей з областей, нещодавно приєднаних до УРСР, здебільшого звертається увагу на *порушення законних прав* громадян. Листи ж мешканців регіонів, що напередодні Другої світової війни вже були збудували соціалізм, майже цілком присвячені *проханню* про надання певних *матеріальних благ*, звісно, також законних.
- І ще одне. Занадто оптимістичним вважаємо твердження, що після завершення важкої і тривалої війни, радянський народ перейшов до мирного життя. Економіка жодним чином не втратила мобілізаційного характеру, в державному управлінні панували методи командного адміністрування, задля кращої керованості насаджувалася психологічна атмосфера буття у ворожому оточенні, абсолютної домінантності загальної мети і мізерності окремої людини-гвинтика, яка певної значущості набувала лише участю в справі досягнення тої загальної мети. Відповідно й нехтування інтересами гвинтика виглядало беззаперечно зрозумілим. На цьому фоні бодай яке зрушення подавалося, як безмірна турбота партії і уряду, які в жахливих умовах знаходили можливість хоч для якогось поліпшення життя гвинтиків!

Подальші ж вимушені кроки з підвищення добробуту народу виявили соціально-економічну кволість системи і, врешті-решт, незначне, але повсюдне підвищення добробуту стало непідсильним тягарем для системи й протягом життя однієї генерації спричинило її крах.

Янковская Оксана (г. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX в. Института истории Украины НАН Украины.

Социально-бытовая сфера жизни граждан УССР как отражение приоритетов государства с начала послевоенного восстановления до конца «оттепели»

Объектом исследования статьи являются повседневно-бытовые аспекты жизни рядового гражданина УССР, в частности, возможность потреблять материальные блага, а также его социальное обеспечение, жилищные условия.

Ключевые слова: *повседневный быт, условия жизни, социальное обеспечение, пенсионная реформа, жилищное строительство.*

Iankovska Oksana (Kyiv)

Ph. D. (history), Institute of History of Ukraine of NASU, Senior Researcher of Department of history of the second half of the twentieth century.

Everyday life of UkrSSR citizens as a reflection of the priorities of the State from the beginning of post-war reconstruction to the end of the thaw

The object of the paper is to study the everyday aspects of the life of an ordinary citizen of the UkrSSR, particularly the ability to consume of goods, social providing and housing.

Keywords: *everyday life, living conditions, social providing, pension reform, construction of houses.*

¹ Радянська Україна. — 1944. — 14 квітня; 15 квітня; 1 травня; 9 червня.

² Верстюк В., Дзюба Е., Репринцев В. История Украинской ССР: Хронологический справочник. — К., 1990. — С. 378.

³ Київська правда. — 1945. — 13 жовтня; Радянська Україна. — 1945. — 7 липня; Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. — К.: Политиздат Украины, 1985. — С. 589.

⁴ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. — К.: Политиздат Украины, 1985. — С. 596.

⁵ Літературна газета. — 1945. — 26 червня.

⁶ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1947. — № 12.

⁷ Радянська Україна. — 1946. — 27 березня.

⁸ Постанова Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи до дальшого поліпшення працевлаштування і матеріально-побутового стану інвалідів Вітчизняної війни» // Радянська Україна. — 1948. — 8 серпня.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3941. — Арк. 7.

¹⁰ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1948. — № 5.

¹¹ Там само.

¹² Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. — С. 574.

¹³ Правда. — 1946. — 16 сентября.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1658. — Арк. 104, 134.

¹⁵ Там само. — Оп. 41. — Спр. 36. — Арк. 171.

¹⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. — Т. 1 (1939–1953). — К., 1995. — С. 556.

¹⁷ Новий шлях. — 1948. — 21 лютого.

¹⁸ Там само. — 1949. — 9 квітня.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1658. — Арк. 5, 22, 30.

²⁰ Там само. — Спр. 2359. — Арк. 26.

²¹ Там само. — Арк. 7.

²² Известия. — 1951. — № 102.

²³ Новий шлях. — 1951. — 6 червня.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1635. — Арк. 124–125.

²⁵ Там само. — Спр. 4587. — Арк. 81–84.

²⁶ Там само. — Оп. 41. — Спр. 99. — Арк. 252.

- ²⁷ Там само. — Оп. 23. — Спр. 1628. — Арк. 3.
- ²⁸ Там само. — Спр. 1592. — Арк. 5.
- ²⁹ Там само. — Арк. 113.
- ³⁰ Там само. — Арк. 117.
- ³¹ Там само. — Арк. 6.
- ³² Там само. — Арк. 22–23.
- ³³ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. — К.; Нью-Йорк, 1996. — С. 27–32.
- ³⁴ Там само. — С. 32–35.
- ³⁵ Новий шлях. — 1947. — 1 лютого.
- ³⁶ Голод в Україні 1946–1947. — С. 53.
- ³⁷ Там само. — С. 156–160, 173–174, 176, 184, 188, 248.
- ³⁸ Там само. — С. 29.
- ³⁹ Жулинський М.Г. Голод 1946–1947 рр.: відлуння в суспільних настроях і літературі // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 13. — К., 2008. — С. 21.
- ⁴⁰ Даниленко В.М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 9. — К., 2005. — С. 5.
- ⁴¹ Новий шлях. — 1946. — 4 вересня.
- ⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4597. — Арк. 39.
- ⁴³ Там само. — Арк. 39–40.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 41.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 3594. — Арк. 5.
- ⁴⁶ Радянська Україна. — 1946. — 15 листопада.
- ⁴⁷ Зверев А.Г. Записки министра. — М., 1973. — С. 233.
- ⁴⁸ Известия. — 1947. — 13 декабря.
- ⁴⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. — М., 1985. — Т. 8. — С. 159.
- ⁵⁰ Правда. — 1947. — 30 декабря.
- ⁵¹ Отечественная Денежная реформа 1947 и реакция населения (по документам из «Особых папок») / Составит. Ю. Завадская и Т.В. Царевская // История. — 1997. — № 6. — С. 134.
- ⁵² Радянська Україна. — 1948. — 11 серпня.
- ⁵³ Барановська Н. Місце України в організації продовольчого забезпечення СРСР післявоєнного періоду // Другий Міжнародний конгрес українців. 22–28 серпня 1993 р. — Л., 1993. — С. 136.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 29. — Арк. 1.
- ⁵⁵ Там само. — Спр. 44. — Арк. 80.
- ⁵⁶ Jasny N. Essays on the Soviet Economy. — Munich, 1962. — P. 270–272, 276–281.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 93. — Арк. 56.
- ⁵⁸ Державний архів Полтавської області. — Ф. П-15. — Оп. 2. — Спр. 509. — Арк. 11–13.
- ⁵⁹ Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К., 1977. — С. 117.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30, ч. 1. — Спр. 266. — Арк. 2.
- ⁶¹ Там само. — Оп. 23. — Спр. 2191. — Арк. 141.
- ⁶² Там само. — Спр. 2191. — Арк. 44.
- ⁶³ Там само. — Спр. 3477. — Арк. 15.
- ⁶⁴ Радянська Україна. — 1949. — 9 березня.

⁶⁵ Стенограма июльського (1953 г.) пленума ЦК КПСС. 2–7 июля 1953 г. // Лаврентий Берия. 1953. Стенограма июльського пленума ЦК КПСС и другие документы. — М.: МФД, 1999. — С. 133.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2898, т. 2. — Арк. 12.

⁶⁷ Там само. — Арк. 172.

⁶⁸ Там само. — Арк. 230.

⁶⁹ Там само. — Спр. 3862. — Арк. 4.

⁷⁰ Янковська О., Бачинський Д. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950–1960-ті рр.): житлове забезпечення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — К., 2012. — Вип. 18. — С. 134.

⁷¹ Радянська культура. — 1955. — 10 листопада.

⁷² Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. — Т. IV (1957–1958). — К., 1964. — С. 265–275.

⁷³ Там само. — С. 509–511.

⁷⁴ Там само. — Т. III (1952–1956). — К., 1963. — С. 700–709.

⁷⁵ Ковпак Л.В. Вказ. праця. — С. 46.

⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2069. — Арк. 131, 151, 169.

⁷⁷ Легка промисловість. — 1947. — № 10. — С. 18.

⁷⁸ Радянська Україна. — 1950. — 15 квітня.

⁷⁹ Правда Украины. — 1953. — 25 декабря.

⁸⁰ Новий шлях. — 1949. — 13 серпня.

⁸¹ Там само. — 1951. — 6 червня.

⁸² Там само. — 1950. — 6 грудня.

⁸³ Там само. — 27 грудня.

⁸⁴ Хронологічне зібрання законів. — К., 1963. — Т. III (1952–1956). — С. 251–254.

⁸⁵ Там само. — С. 264–269.

⁸⁶ Радянська Україна. — 1953. — 23 грудня.

⁸⁷ Хронологічне зібрання законів. — К., 1963. — Т. III (1952–1956). — С. 371.

⁸⁸ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1951–1958. Сборник документов и материалов. — К., 1984. — С. 91.

⁸⁹ Радянська Україна. — 1954. — 4 серпня.

⁹⁰ Правда Украины. — 1955. — 14 января.

⁹¹ Відомості Верховної ради УРСР. — 1956. — № 7 (15 вересня).

⁹² Постанова РМ СРСР, ЦК КПРС і ВЦРПС від 8 вересня 1956 р. «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям» // Радянська Україна. — 1956. — 9 вересня; Указ президії ВР СРСР від 8 вересня 1956 р. «Про підвищення розміру неоподаткованого мінімуму заробітної плати робітникам і службовцям» // Молодь України. — 1956. — 9 вересня.

⁹³ Указ президії ВР СРСР від 8 березня 1956 р. «Про скорочення тривалості робочого дня робітників і службовців у передвихідні і передсвяткові дні» // Радянська Україна. — 1956. — 9 березня.

⁹⁴ Указ президиума ВС СССР от 26 мая 1956 г. «Об установлении 6-часового рабочего дня для подростков от 16 до 18 лет» // Правда Украины. — 1956. — 29 мая.

⁹⁵ Відомості Верховної ради УРСР. — 1957. — № 4 (31 травня).

⁹⁶ Там само. — 1960. — № 23 (7 липня).

⁹⁷ Там само. — 1956. — № 7 (15 вересня).

⁹⁸ Радянська Україна. — 1956. — 27 березня.

⁹⁹ Постанова РМ УРСР від 19 лютого 1957 р. «Про поліпшення забезпечення робітників і службовців допомогами по державному соціальному страхуванню» // Хронологічне зібрання законів. — Т. IV (1957–1958). — К., 1964. — С. 20–22.

¹⁰⁰ Збірник законів Української РСР в 2-х тт. — Т. 1: Укази президії Верховної ради Української РСР 1938–1973. — К., 1974. — С. 343.

¹⁰¹ Хронологічне зібрання законів. — Т. III (1952–1956). — К., 1963. — С. 936–937.

¹⁰² Указ президиума Верховного совета СССР от 22 сентября 1962 года «О перенесении сроков освобождения рабочих и служащих от налогов с заработной платы» // Ведомости Верховного совета СССР. — 1962. — № 39. — Ст. 401.

¹⁰³ Робітничая газета. — 1962. — 1 червня.

¹⁰⁴ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.). — К., 2000. — С. 127–128, 404, 405, 407, 408, 410, 411; Національні відносини в Україні. ХХ століття: Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 341–345.

¹⁰⁵ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Вказ. праця. — С. 413.

¹⁰⁶ Дольчук А.В. Червневі події 1963 року в Кривому Розі // Україна: минуле і сучасність: Збірник наукових праць. — Кривий Ріг: Вид-во «І.В.І.», 2001. — С. 216–232.

¹⁰⁷ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Вказ. праця. — С. 416.